

TÜRKİYE CUMHURİYETİ, İSLAM KONFERANSI ÖRGÜTÜ VE LAİKLİK

Gökçen ALPKAYA

Türkiye Cumhuriyeti ile İslam Konferansı Örgütü arasındaki ilişkiler çeşitli açılardan incelenerek farklı sonuçlara varılabilir. Örneğin, dış politika açısından Türkiye'nin Örgüt'le ilişkisi başarıyla yürütülen bir politika olarak görülebileceği gibi, aynı verilere dayanılarak tam tersi bir sonuca da ulaşılabilir. Türkiye'nin ekonomik çıkarları açısından yapılacak bir değerlendirmede de benzer bir görüş farklılığının doğması mümkündür. Öte yandan, iç ve dış politika tercihleri doğrultusunda, Türkiye'nin Örgüt'le ilişkilerinin eleştirildiği ya da savunulduğu da görülmektedir. Ancak, bu tür bir tutum benimsenmeden önce, bu ilişkilerin hukuksal temelini sorgulanmasında yarar vardır. Bu yazıda, birer uluslararası hukuk kişisi olan Türkiye Cumhuriyeti ile İslam Konferansı Örgütü arasındaki hukuksal ilişkiler uluslararası hukuk açısından değerlendirilecektir.

1. İSLAM KONFERANSI ÖRGÜTÜ: KURULUŞ VE AMAÇLARI

İslam Konferansı Örgütü, 1960'lı yıllarda, radikal Arap milliyetçiliğine karşı "İslam ümmeti" alternatifini ortaya atan Suudi Arabistan'ın önderliğinde, İslami birlik ve dayanışmayı sağlamak amacıyla kurulan hükümetlerarası siyasi bir örgüttür. Kuruluş çalışmaları 1964'e kadar varan Örgüt, 1972 yılında toplanan bir konferansta Kurucu Andlaşma'nın kabul edilmesiyle resmen kurulmuş¹ ve kısa sürede siyasal faaliyetlerinin yanı sıra ekonomi, eğitim, kültür, din, hukuk, vb. gibi alanlarda da üye devletler arasında işbirliğine yönelik faaliyetlerini genişletmiştir.

İslam Konferansı Örgütü Kurucu Andlaşması'nın Giriş bölümünde, ortak inançlarının, İslam halkları arasındaki yakınlaşma ve dayanışma için güçlü bir unsur oluşturduğu, İslam'ın manevi, ahlaki, toplumsal ve ekonomik değerlerinin insanlığın ilerlemesinin önemli unsurlarından biri olduğu ve bunun korunmasında kararlı bulunduğu bildirilmektedir. Üye dev-

¹ Kurucu Andlaşma, B.M. Andlaşması'nın 102. maddesi uyarınca, 1 Şubat 1974'te B.M. Genel Sekreterliği'ne tescil ettirilmiştir. Örgüt, B.M. Genel Kurulu'nun 10 Ekim 1975 tarihli kararıyla B.M.'de gözlemci statüsünü kazanmıştır.

letler arasında İslami dayanışmayı geliştirmek ise Andlaşma'nın Amaçlar ve İlkeler'e ilişkin 2. maddesinde ilk amaç olarak yer almıştır.

Bununla birlikte, örgütün dinsel olmaktan çok siyasal nitelik taşıyan amaçları da bulunmaktadır. Kutsal yerlerin korunmasına ve Filistin halkına destek sağlamaya yönelik çabaların eşgüdümünü sağlamak bunlar arasındadır. Öte yandan, örgüt, evrensel nitelik kazanan bazı ilkelerin de üye devletler arasında ve bunlar tarafından gerçekleştirilmesini amaçlamaktadır. Bunlar arasında, ırk ayrımının ve sömürgeciliğin sona erdirilmesi, Müslüman halkların onur, bağımsızlık ve ulusal haklarını koruma mücadelesini destekleme, adalete dayalı uluslararası barış ve güvenliğe katkıda bulunma, üye devletler arasında her türlü işbirliğini güçlendirme vb. sayılabilir.

Örgütün yapısı, klâsik uluslararası örgütlerin benimsediği modele uyaktadır; gerek örgütlenme, gerekse işleyiş bakımından dinsel bir model yaratılmış değildir. Örgüt, başlıca dört organdan oluşmakta; bunların yanısıra sürekli komiteler, yardımcı organlar ve örgüt bünyesinde oluşturulan bağımsız kuruluşlar da faaliyet göstermektedir.

İslam Konferansı Örgütü'nün en yüksek organı, üç yılda bir toplanması kararlaştırılan ve daha çok siyasi önem taşıyan sorunların görüşülüp karara bağlandığı Krallar, Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi'dir. Bu organ, kısaca İslam Zirvesi olarak anılmaktadır.

Örgütün ana organlarından olan Dışişleri Bakanları Konferansı, her yıl üye ülkelerden birinde toplanır. Örgütün genel politikasını gerçekleştirme yollarını belirlemek, önceki toplantılarda alınan kararların uygulanmasını denetlemek, örgütün amaç ve hedeflerine uygun olarak üye devletleri ilgilendiren konularda karar almak gibi yetki ve görevlere sahiptir.

Genel Sekreterlik, örgütün yürütme organı olarak, üye devletler arasındaki iletişimi sağlamak, alınan kararların uygulanmasını izlemek, konferansların hazırlık çalışmalarını yürütmek, vb. gibi görevleri üstlenmiştir. Dışişleri Bakanları Konferansı tarafından denetlenen bir bütçeye sahip olan Sekreterlik'in merkezi, "Kudüs'ün kurtuluşuna kadar" Cidde'de bulunmaktadır.

İslam Konferansı Örgütü'nün, İslam Zirvesi'ne bağlı olarak çalışan üç sürekli komitesi vardır. Bunlar, Kudüs Sürekli Komitesi, Sürekli Mali Komite ve İslam Konferansı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Sürekli Komitesi'dir.

Örgütün yardımcı organları, İslam Dayanışma Fonu; Kudüs Fonu; İstatistik, Ekonomik ve Toplumsal Araştırma Eğitim Merkezi; İslam Ta-

rihi, Sanatı ve Kültürü Araştırma Merkezi; İslam Teknik Eğitim ve Araştırma Merkezi; İslam Bilim, Teknoloji ve Kalkınma Vakfı; Dünya İslami Eğitim Merkezi; İslam Ticareti Geliştirme Merkezi; Uluslararası Kızılay İslam Komisyonu; İslam Mirası Uluslararası Komisyonu; İslam Fıkıh Akademisi; İslam Sivil Havacılık Konseyi ve Uluslararası İslam Hukuku Komisyonu'dur. Adlarından da anlaşılacağı gibi, bu yardımcı organlar, son derece geniş bir faaliyet alanında İslami bir alternatif oluşturmak üzere çalışmaktadırlar.

Öte yandan, İslam Konferansı Örgütü bünyesinde kurulan, ancak bağımsız birer kuruluş niteliğini taşıyan örgütlenmeler de aynı amaca uygun olarak çalışmaktadırlar. Bu kuruluşlar, İslam Kalkınma Bankası; Uluslararası İslam Haber Ajansı; İslam Devlet Haberleşme Örgütü; İslam Ticaret, Sanayi ve Borsa Odası; İslam Başkentleri Örgütü; İslam Gemi Sahipleri Birliği ve İslam Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'dür.

2. TÜRKİYE İLE İSLAM KONFERANSI ÖRGÜTÜ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

İslam ülkeleri arasında birlik ve dayanışma sağlanması amacıyla bir örgüt oluşturma hazırlıkları sırasında, Türkiye, bu girişimin tamamen dışında kalmamakla birlikte, "temkinli" davranmayı tercih etmiştir. Toplantılara bir alt düzeyde temsilci gönderen Türkiye'nin, "iyi niyetli ve yapıcı bir ortam içinde yürütülecek konferans çalışmalarından olumlu sonuçlar" beklemekle birlikte², örgütlenmenin ilk adımı olan daimi sekreterlik kurulması çalışmalarına katılmadığı gibi, bu girişime karşı çıktığı görülmektedir³. Bu tutumun benimsenmesinde, dönemin uluslararası konjonktürünün olduğu kadar, anayasal düzenin gereklerine uygunluk konusunda henüz hassas olunmasının da payının bulunduğu düşünülebilir.

Örgütün kuruluşunun tamamlanmasından sonra 22-24 Şubat 1974'te Lahor'da toplanan İslam Zirvesi, kısmen de olsa bir dış politika alternatifi olarak görülmeye başlanan 3. dünya ülkelerine sesini duyurabileceği bir platform olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, Zirve'ye eşit düzeyde katılmadan yine kaçınılmış ve Türkiye Dışişleri Bakanı tarafından temsil edilmiştir.

Türkiye ile İslam Konferansı arasındaki ilişkilerin dönüm noktası, Türkiye'nin Dışişleri Bakanları Konferansı'na eşit düzeyde katılmaya karar verdiği 1975 yılı olmuştur. Bu karar hukuksal değil, siyasal nitelikli

² Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Mart-Nisan 1973.

³ Milliyet, 25 Mart 1970; İsmail Soysal, "İslam Konferansı ve Türkiye (1964-1984)". II. Bölüm, Dış Politika, Eylül 1984, Sayı 3, s. 6.

bir karardır. Ertesi yıl, Türkiye'nin daveti üzerine, 12-15 Mayıs 1976'da İstanbul'da toplanan Dışişleri Bakanları Konferansı'nın ardından, örgüte resmen katılmak için gereken hukuksal işlemlere de başlanmış, ancak bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Bununla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanları, o tarihten bu yana, bütün Dışişleri Bakanları Konferanslarına katılmaktadırlar.

İslam Zirvesi'ne eşit düzeyde katılım ise, 25-28 Ocak 1981'de Mekke'de toplanan Zirve'de gerçekleşmiştir. Sonuç Bildirisi'nde "İslam ümmetinin tarihinde bir dönüm noktası ve İslami dirilişin başlangıcı" olarak nitelenen Zirve'de, Türkiye Cumhuriyeti'ni dönemin başbakanı temsil etmiştir. Üç yıl sonra, 16-18 Ocak 1984'te Kazablanka'da toplanan Zirve'de ise, Türkiye, ilk kez olarak, dönemin Cumhurbaşkanı tarafından temsil edilmiştir⁴.

Daha çok siyasi birer platform niteliğini taşıyan bu organlara katılımının yanısıra, Türkiye, örgütün diğer alanlarda, özellikle ekonomik işbirliği alanında faaliyet gösteren organlarının çalışmalarına da giderek artan bir biçimde katılmaktadır. İslam Zirvesi'ne bağlı olarak çalışan Ekonomik ve Ticari İşbirliği Sürekli Komitesi'(İSEDAK)nin başkanlığına 1984'te, üç yıllık bir süre için Türkiye Cumhurbaşkanı getirilmiştir. İSEDAK İzleme Komitesi toplantıları da İstanbul'da yapılmaktadır. Türkiye'nin, örgütün ekonomik amaçlı faaliyetlerinin artmasında önemli bir payı bulunduğu ve bu çalışmalarda "önderlik" rolünü üstlendiği görülmektedir. Türkiye, bu çerçevede yapılan andlaşmalara da taraf olmaktadır⁵. Öte yandan, İslam Kalkınma Bankası'na da katılan Türkiye'nin, Banka'nın yönetim kurulunda önemli bir oy yüzdesi vardır⁶.

Eğitim, bilim, kültür, vb. gibi alanlarda çalışan yardımcı organların faaliyetlerine de katılan Türkiye, bunlardan ikisine evsahipliği yapmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti ile İslam Konferansı Örgütü arasında yapı-

⁴ Dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Kazablanka'ya gitmeden önce, Türkiye ile Örgüt arasındaki ilişkilerin geliştiğini vurgulayarak, gerek bunu, gerekse "...Fas Kralı'nın özel temsilcisini göndermek suretiyle yapmış olduğu nazik daveti dikkate alarak...", Türkiye'nin ilk defa olarak örgütün Zirve Toplantısına Cumhurbaşkanı düzeyinde katılmasının uygun olacağı sonucuna vardıklarını açıklamıştır; **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Ocak 1984, s. 1.

⁵ Örneğin, İslam Konferansı Üyesi Devletler Arasında İktisadi, Teknik ve Ticari İşbirliği ile İlgili Genel Anlaşma (R.G. 2 Temmuz 1982 - 17742).

⁶ Türkiye'nin Banka sermayesine katılım payı % 8.160 oranındadır. Bu oran, 160.00 İslam Dinarına (1 İslam Dinarı IMF'in 1 SDR'ına eşittir.) denk düşmektedir. Türkiye, katılma payı bakımından Suudi Arabistan (% 25.824), Libya (% 16.080) ve Kuveyt'ten (% 12.862) sonra gelmektedir. I.D.B., **Fourteenth Annual Report**, 1409 H (1988-1989), s. 161.

lan andlaşmalar uyarınca, Ankara'da İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma Merkezi, İstanbul'da ise İslam Tarihi, Sanatı ve Kültürü Araştırma Merkezi kurulmuştur⁷. İslam Konferansı Uluslararası Komisyonu da yıllık toplantılarını İstanbul'da yapmaktadır.

Özetle, Türkiye, "...İslam ülkeleri ile ilişkilerini ve bağlarını özellikle son yıllarda her alanda geliştirmiş olup, İslam alemini yakından ilgilendiren davalara destek sağlamakta ve İslam ve Arap ülkeleri arasında gerçek bir birlik ve dayanışma ruhunun tesisi çabalarına katkıda bulunmaktadır. İslam Konferansı Teşkilatı içerisinde daima yapıcı, olumlu ve faal bir rol oynamış bulunan Türkiye'nin bu durumda Teşkilat nezdindeki ağırlık ve saygınlığı her geçen gün daha da artmaktadır"⁸.

3. T.C. İLE İ.K.Ö. ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN HUKUKSAL GEÇERLİLİĞİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin İslam Konferansı Örgütü ile bağları giderek gelişir ve güçlenirken, hukuksal açıdan bir değerlendirme yapıldığında, Türkiye Cumhuriyeti ile İslam Konferansı Örgütü arasındaki ilişkilerin, gerek Türk anayasasına ve ulusal mevzuatına, gerekse örgütün Kurucu Andlaşma'sına ve dolayısıyla uluslararası hukuka aykırı olduğu görülmektedir. Bu aykırılığı ortaya koyabilmek için, Türk iç hukukunun ve uluslararası hukukun ilgili kurallarına değinmekte yarar vardır.

Uluslararası hukukun kişileri olarak kabul edilen, kuruluş ve işleyişleri uluslararası hukuk tarafından düzenlenen uluslararası örgütlere üyelik, her uluslararası örgütün kurucu andlaşmasında öngörülen koşulların yerine getirilmesiyle gerçekleşmektedir. Uluslararası örgütler, ya yalnızca belirli bir durum ya da konumdaki devletleri, ya da belirli koşulları yerine getirdikleri takdirde bütün devletleri üyeliğe kabul etmektedirler. Birinci gruptaki örgütlere kapalı, diğerlerine açık örgütler adı verilmektedir. Bazı uluslararası örgütlerde ise, üye olmayan devletlerin ya da öteki birimlerin örgütün çalışmalarına bir ölçüde katılmalarını sağlamak amacıyla, gözlemci, konuk ya da ortak üyelik statüleri de tanınabilmektedir⁹.

İslam Konferansı Örgütü, belirli koşullarla, kapalı bir örgüt olarak nitelenebilir. Kurucu Andlaşma'nın 8. maddesi uyarınca, 1969'da Rabat'ta

⁷ Andlaşma metinleri için sırasıyla bkz. R.G. 12 Temmuz 1982-17752; R.G. 4 Ağustos 1982-17772.

⁸ Kenan Evren'in Kazablanka Zirvesi'ne katılmadan önce verdiği demeçten. Dışişleri Bakanlığı Belieteni, Ocak 1984, s. 1.

⁹ Hüseyin Pazarıcı, Uluslararası Hukuk Dersleri, II. Kitap Ankara, A.Ü. S.B.F. Yayınları, 1989, s. 106-111.

ve 1970'te Cidde ve Karaçi'de toplanan konferanslara katılan ve Kurucu Andlaşma'yı imzalayan devletler örgütün asli üyeleridir. Katılma yoluyla üyelğin koşulları da Andlaşma'da düzenlenmiştir. Buna göre, Kurucu Andlaşma'yı kabul etmeye istekli ve hazırlıklı olduğunu bildiren her Müslüman devlet, Dışişleri Bakanları Konferansı'nın üçte iki çoğunlukla kabul etmesi durumunda, örgüte üye olabilmektedir¹⁰.

Bununla birlikte, "Müslüman devlet" kavramının, hukuksal ve hatta dinsel değil, siyasal bir ölçüt olduğu görülmektedir. Örgüte üye olan devletlerin büyük bir çoğunluğunun resmi dini İslam olmakla birlikte, geri kalan gözardı edilemeyecek sayıdaki üye devletin resmi dini yoktur¹¹. Üstelik, Müslümanlar, bu devletlerin bir kısmında azınlığı oluşturmaktadır¹². Öte yandan, büyük bir müslüman azınlığa sahip olan Hindistan, Sovyetler Birliği gibi devletlerin Örgüt'le herhangi bir organik bağı bulunmamaktadır. Dolayısıyla, sözkonusu Müslüman devlet ölçütünün Örgütün siyasi tercihleri doğrultusunda biçimlenen son derece esnek bir ölçüt olduğu düşünülebilir. Bu yüzden, "İslami değerlere bağlılık"ın, ancak dış politika tercihleriyle bağdaştığı ölçüde, üye ülkelerdeki siyasal iktidarlar arasında ortak paydayı oluşturduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Örgütün Kurucu Andlaşma'sı uyarınca, üyelik, ancak her devletin kendi iç hukukunda yürürlükte bulunan kurallar uyarınca gerçekleştirilen onaylama ya da uygun bulma işleminin Genel Sekreterlik'e bildirilmesiyle geçerlilik kazanmaktadır. Andlaşmanın yürürlüğe girmesine ilişkin maddede yer alan bu hüküm, katılma yoluyla taraf olacak devletlerin işlemleri bakımından da bağlayıcıdır.

Bu hükümle, uluslararası andlaşmaların geçerliliğini etkileyen iç hukuk bakımından geçerlilik sorununa, bu andlaşma bakımından açık bir çözüm getirildiği görülmektedir. Bu konu, uluslararası hukukla iç hukuk arasındaki ilişkilerin niteliğine ilişkin olarak karşıt görüşler savunan iki büyük hukuk okulunun tartışmalarının üzerinde yoğunlaştığı konulardan

¹⁰ Bu toplantılara katılarak Kurucu Andlaşma'yı imzalayan devletlerin sayısı 29 iken, bugün, örgüte üye olan devletlerin sayısı 42'yi bulmuştur. Öte yandan, 1977 yılında toplanan Dışişleri Bakanları Konferansı, Kurucu Andlaşma'da yer almayan gözlemci ve konuk üyelik statülerinin düzenlenmesi yolunda bir karar almış, bu karara dayanılarak çeşitli İslam örgütlerine, topluluklarına ve devletlere bu sattu tanınmıştır. O.I.C., *Declarations and Resolutions of Heads of States and Ministers of Foreign Affairs Conferences, 1969-1981*, s. 168. Resolution No. 1/8-p.

¹¹ Bunlar, Burkina Faso, Cibuti, Çad, Endonezya, Gabon, Gine, Gine-Bissau, Kamerun, Lübnan, Mali, Nijer, Senegal, Sierra Leone, Suriye ve Uganda'dır.

¹² Müslümanlar Gabon'da nüfusun % 0.8'ini, Gine-Bissau'da % 30'unu Kamerun'da %22'sini, Sierre Leone'de % 39.4'ünü, Uganda'da % 15.8'ini oluşturmaktadır, Ana Britannica, *Dünya Ülkeleri*, 1987.

biridir. Uluslararası andlaşmalara ilişkin yapılageliş kurallarını derlemek ve bu konuda uygulamada karşılaşılan sorunlar ışığında yeni kurallar geliştirmek amacıyla bir Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi hazırlama çalışmaları sırasında da bu konu gündeme gelmiştir. Bu çerçevedeki tartışmaların odağı, bir devletin yürürlükte olan iç hukuk kurallarına uyulmadan yapılan bir andlaşmanın, uluslararası hukuk bakımından geçerli olup olmayacağıdır¹³.

Hazırlık çalışmalarının ilk dönemlerinde baskın olan görüş, andlaşmanın ancak iç hukuka uygun olarak yapılması durumunda geçerli olacağı görüşüdür. Hatta, bu görüş, “bir andlaşma, bir devletin bu amaçla yetkili kılınmış bir organ tarafından, anayasal hukukuna ve uygulamasına uygun olarak imza, onaylama, katılma ya da iradesini bildiren herhangi bir başka yolla bağlayıcılık kazanır” biçiminde sözleşme tasarısında da yer almıştır¹⁴. Bununla birlikte, bu bakış açısı zaman içinde terkedilmiş ve 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nde, ilgili 11. maddeyle, “Bir devletin bir andlaşma ile bağlanma iradesi, imza, bir andlaşmayı oluşturan belgelerin değişimi, onaylama, kabul, uygun bulma, katılma ya da üzerinde anlaşılan bir başka yolla belirtilir.” hükmü benimsenerek iç hukuka uygunluk koşuluna yer verilmemiştir. Bu yolların ayrı ayrı ele alındığı andlaşma maddelerinde de iç hukuk hükümlerine uygunluktan söz edilmemektedir. Bu durum, yalnızca, andlaşmaların geçersizliğine ilişkin 46. maddede, bir kuraldışılık olarak belirtilmiştir¹⁵. Dolayısıyla, İslam Konferansı Örgütü Kurucu Andlaşması’nın, bu bakımdan, 1969 Sözleşmesi’nden ayrı ve onun karşıtı bir görüşü dışavurduğu ve iç hukuka uygunluk koşulunun andlaşma metnine alınmasının bu zorunluluğu vurgulama gereğinin duyulmasından kaynaklandığı görülmektedir.

Kurucu Andlaşma’nın bu hükümleri çerçevesinde, nüfusunun büyük bir çoğunluğu Müslüman olan Türkiye’nin, anayasasında laik olduğu belirtilmiş olsa da, örgüte üyelik için gereken özelliklerden birine sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. İkinci olarak, Türkiye, Kurucu Andlaşma’da belirtilen toplantılara da katılmış, dolayısıyla üyelik koşullarından birini yerine getirmiştir. Ancak, üyelik statüsünün kazanılabilmesi için gereken diğer koşul, yani Kurucu Andlaşma’yı imzalamış olmak, Türkiye tarafından yerine getirilmemiştir. Dolayısıyla, Türkiye, Örgüt’ün asli üyeleri arasında yer almamaktadır. Bu durumda, Kurucu Andlaşma’ya ancak katılma yoluyla taraf olabilir. Andlaşma’nın gerek Türkiye bakımından, gerek-

¹³ T.O. Elias, “Problems Concerning the Validity of Treaties”, *Recueil des Cours de l’Academie de Droit International*, 1971/III, s. 350-359.

¹⁴ *Yearbook of the International Law Commission*, 1951, vol. II, s. 73’ten aktaran Elias, a.g.m., s. 352.

¹⁵ Bu konuya ileride değinilecektir.

se Kurucu Andlaşma uyarınca, katılma yoluyla bağlayıcılık kazanabilmesi için ise, yürürlükte olan iç hukuk kurallarının gerektirdiği işlemlerin tamamlanması koşulu geçerliliğini sürdürmektedir.

Türk iç hukukunda bu işlemler Anayasa ve ilgili yasa tarafından belirlenmiştir. 1982 Anayasasının 90. maddesine göre¹⁶, "Türkiye Cumhuriyeti adına yabancı devletlerle ve milletlerarası kuruluşlarla yapılacak andlaşmaların onaylanması, T.B.M.M.'nin onaylamayı bir kanunla uygun bulmasına bağlıdır." 244 sayılı "Milletlerarası Andlaşmaların Yapılması, Yürürlüğü ve Yayınlanması ile Bazı Andlaşmaların Yapılması için Bakanlar Kurulu'na Yetki Verilmesi Hakkında Kanun", "Milletlerarası andlaşmaları onaylama veya bu andlaşmalara katılma, onaylama veya katılmanın bir kanunla uygun bulunmasına bağlıdır." hükmünü içermektedir. T.B.M.M.'nin, Bakanlar Kurulu'unun kendisine sevkettiği onaylamayı uygun bulma yasa tasarısını bir bütün olarak görüşüp kabul etmesinden sonra Cumhurbaşkanı tarafından onaylanan andlaşmalar, Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmekte ve Türk iç hukuku bakımından bağlayıcılık kazanmaktadır.

Esas olarak öngörülen usul bu olmakla birlikte, ekonomik, ticari veya teknik ilişkileri düzenleyen andlaşmalarla, uluslararası bir andlaşmaya dayanan uygulama andlaşmaları ile yasanın verdiği yetkiye dayanılarak yapılan ekonomik, ticari, teknik ya da yönetsel andlaşmalar, gerek Anayasa, gerekse ilgili yasa uyarınca, Bakanlar Kurulu kararnamesi ile onaylanabilmektedir. Uluslararası andlaşmaların onaylanması konusunda yasama ile yürütme arasında oluşturulmak istenen dengeyi yürütme lehine bozan bu kuraldışılıklar, uzmanlaşmış uluslararası örgütlere üyelik için geçerli olmakla birlikte, genel (çok-amaçlı) uluslararası örgütlere üyelik konusunda geçerli değildir¹⁷.

Kısacası, Türkiye Cumhuriyeti'nin İslam Konferansı Örgütü Kurucu Andlaşması'na taraf olabilmesi için, onaylamanın T.B.M.M. tarafından bir

¹⁶ Bu konuda 1961 Anayasasının hükümleri değiştirilmeden korunmuştur.

¹⁷ Türkiye'nin 1961 ve 1982 Anayasasının yürürlükte olduğu dönemde üye olduğu uzmanlaşmış uluslararası örgütlerin kurucu andlaşmalarının bir kısmının T.B.M.M.'nin onaylamayı uygun bulma yasasına dayanılarak onaylandığı (örneğin, Dünya Turizm Örgütü, Uydular Aracılığıyla Haberleşme Avrupa Örgütü, vb.), diğerleri için ise (örneğin, Meteoroloji Uyduları Avrupa Örgütü, Uluslararası Pamuk Üreticileri Birliği, vb.) Bakanlar Kurulu kararnamesiyle onaylama yoluna gidildiği görülmektedir. Genel nitelikli uluslararası örgütlere üyelik konusunda ise, bu dönemde yeni üyelik sözkonusu olmadığı için, uygulamadan örnek verilememektedir; bu veriler için bkz. A. Gündüz Ökçün ve Ahmet R. Ökçün, *Türk Andlaşmaları Rehberi* (1920-1973), Ankara, A.Ü. S.B.F. Yayınları, 1974; Hüseyin Pazarıcı ve Gökçen Tunalı, *Türk Andlaşmaları ve Uluslararası Belgeleri Kılavuzu*, Ankara, Savaş Yayınları, 1990.

yasayla uygun bulunması ve andlaşmanın Cumhurbaşkanı tarafından onaylanarak Resmi Gazete'de yayınlanması gerekmektedir. Bu işlemler yerine getirilmeden, Kurucu Andlaşma'ya taraf olunabilmesi mümkün değildir.

Nitekim, Kurucu Andlaşma'ya taraf olabilmek için başlatılan ilk ve tek girişimde de bu yola başvurulduğu görülmektedir. Dönemin hükümeti, Dışişleri Bakanları Konferansı'nın İstanbul'da toplandığı 1976 yılında, parlamentoya, "İslam Konferansı Yasasının Onaylanmasının T.C. Anayasası ile Bağdaştığı Ölçüde Uygun Bulunması Hakkında" bir yasa tasarısı sevketmiştir¹⁸. Tasarının gerekçesinde, Türkiye'nin Konferans kararlarını Anayasa hükümlerini saklı tutarak kabul ettiği belirtilmiş, "Fiili olarak 1972 yılından bu yana Yasa hükümleri çerçevesinde toplanan İslam Konferansı'na katılan Türkiye'nin, kendi anayasasının temel ilkelerinden doğan şartlar ve sınırlar saklı kalarak Yasanın (Kurucu Andlaşma'nın) 14. maddesindeki onaylama işleminin tamamlanması gerekmiştir" ifadesi yer almıştır. Bu girişim, yasa tasarısının gereken sürede görüşülebilmesi nedeniyle kadük olmuştur¹⁹. Bu tarihten sonra, Kurucu Andlaşma'ya katılma yoluyla taraf olmak üzere yeni bir girişimde bulunulmadığı görülmektedir.

Dolayısıyla, Türkiye Cumhuriyeti, kendi anayasası ve mevzuatının öngördüğü işlemleri yerine getirmediği için, İslam Konferansı Örgütü'nün Kurucu Andlaşma'sına taraf değildir. Bu noktada, Türkiye ile Örgütün "gelişen ve güçlenen" ilişkilerini yeniden gözden geçirmek gerekecektir.

Örgüte üye olmamasına karşın, örgüt üyelerinin sahip olduğu bütün hak ve yükümlülükler, Türkiye Cumhuriyeti bakımından da geçerlidir: Türkiye, örgütün resmi yayınlarında üye olarak gösterilmekte, Zirve ve Konferanslarda eşit düzeyde temsil edilerek kararlara katılmakta, örgüte üyelik aidatını ödemekte²⁰, yalnızca üye devletlere açık olan andlaşmalarla-

¹⁸ Cumhuriyet, 18 Mayıs 1976. Bu karar, Dışişleri Bakanları Konferansı'nın 1976'da yapılan toplantısının Sonuç Bildirisi'nde "memnunlukla" karşılanmıştır; O.I.C., *Declarations and Resolutions*, s. 168. Bu durumun Türkiye'nin İslam Konferansı'na "asil üye" olarak kabul edildiği biçiminde yorumlandığı da görülmektedir; Servet Armağan, "Son 10 Yılda Türkiye'nin İslam Devletleri ile Münasebetleri ve Bazı Düşünceler", *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, Sayı 1, Yıl, 1984, s. 7.

¹⁹ İsmail Soysal, a.g.m., s. 8.

²⁰ Türkiye, Kurucu Andlaşma uyarınca ulusal gelirleri oranında üye devletler tarafından karşılanması gereken Genel Sekreterlik bütçesinin yönetim ve faaliyet masraflarına % 4 oranında katılmaktadır. 1984'te toplanan Dışişleri Bakanları Konferansı tarafından belirlenen bu oranlara göre, Türkiye, katılma oranı % 10 olan Suudi Arabistan, % 9 olan Kuveyt, % 7 olan Birleşik Arap Emirlikleri % 6

ra taraf olmakla, örgütün yardımcı kuruluşlarının merkezlerine ve kimi toplantılarına evsahipliği yapmakta, üyelik için temel koşul olarak İslam Konferansı Örgütü üyeliğini benimseyen²¹ İslam Kalkınma Bankası'na üye olabilmektedir.

Ne öğretide karşılaşılan, ne de uygulamada benzeri görülen ve doğası gereği hukuka aykırı olan bu durum, iki biçimde açıklanabilir. İlk olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin, kendi iç hukukuna aykırı bir işlemle Kurucu Andlaşma'ya taraf olduğu, diğer bir deyişle, iç hukuk bakımından geçersiz bir işlemle, uluslararası hukuk bakımından bağlandığı varsayılabilir. Bu olasılık çok zayıf olmakla birlikte, doğru olması durumunda ne gibi hukuksal sorunlarla karşılaşılacağı tartışılmasında yarar vardır.

İç hukuk bakımından yetkisizlik, 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 46. maddesine göre, uluslararası andlaşmaların geçersiz sayılma nedenlerinden birisidir. Bu kavram, bir devletin andlaşmaların yapılmasında yetkiye ilişkin iç hukuk hükümlerinden birinin ihlalini ifade etmektedir. Aynı madde uyarınca, bu ihlalin açık ve iç hukukun temel önemdeki bir kuralına ilişkin olması gerekmektedir. Dolayısıyla, örneğin, andlaşmaların görüşülmesinde ve imzalanmasında yetki belgesi edinmesine gerek olmayan Cumhurbaşkanı, Başbakan ya da Dışişleri Bakanı'nın, İslam Konferansı Örgütü Kurucu Andlaşması'na katılma yoluyla taraf olmak amacıyla İslam Konferansı Örgütü'ne T.C. adına tek-tarafli bir bildirimde buldukları ya da özel bir katılma andlaşması yaptıkları varsayılırsa, bu işlem, Türk iç hukukunun temel nitelikteki kurallarını çok açık biçimde çiğnediği için geçersiz sayılabilecektir. Yukarıda belirtildiği gibi, Kurucu Andlaşma'nın da iç hukuk kurallarına uygunluğu özellikle vurguladığı hatırlanırsa, bu varsayımsal durumun hukuksal sonucunun geçersizlik olduğu açığa çıkmaktadır.

1969 Sözleşmesi'nin 69. maddesi uyarınca, sözkonusu sözleşme hükümlerine uygun olarak geçersizliği saptanan bir andlaşma yok sayılmakta ve hükümlerinin hukuksal bir değeri bulunmamaktadır. Bununla birlikte, iç hukuk bakımından yetkisizlik nedeniyle geçersizlik durumunda bir kuraldışılık öngörülmüştür. Buna göre, eğer bu andlaşmaya dayanılarak yapılan işlemler varsa, bu işlemler, iyi niyetle yapılmış olmaları koşuluyla, yalnızca andlaşmanın geçersizliği nedeniyle yok sayılmamaktadır. Dolayısıyla, yukarıdaki varsayımın doğru olması durumunda, Kurucu Andlaşma

olan Libya ve Katar, % 5.5 olan İran ve % 5 olan Brunei'den sonra en yüksek tutarı (268.301 Amerikan Doları) ödemektedir; O.I.C., International Conference of Foreign Ministers, *Administrative and Financial Affairs Documents* (ICFM/19-90/AF/D), s. 36.

²¹ I.D.B., *Fourteenth Annual Report*, s. v.

Türkiye bakımından geçersiz sayılsa bile, buna dayanılarak yapılan işlemlerin geçerliliğini koruması olasılığı vardır. Ancak, bunun için, bu işlemlerin iyi niyetle yapılmış olması gerekmektedir. Bu durumda, Türkiye'nin İslam Konferansı Örgütü bünyesinde taraf olduğu ve usulüne uygun olarak yürürlüğe girmiş olan andlaşmalar geçerliliğini koruyacak ve Türkiye üstlendiği bütün yükümlülükleri yerine getirmeye devam edecektir.

İkinci açıklama yolu, Türk anayasalarında cumhuriyetin nitelikleri arasında sayılan laiklik ilkesi nedeniyle Kurucu Andlaşma'ya taraf olma yolunu seçemeyen Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri ile İslam Konferansı Örgütü arasında, "karşılıklı mutabakat"a dayanan yeni bir üyelik statüsünün yaratılmış olduğu biçimindedir. "Fiili üyelik" olarak adlandırılan²² bu durum, İslam Konferansı Örgütü'nün, üyelerin sahip olduğu bütün hak ve yükümlülüklerle sahip olan Türkiye'yi, Kurucu Andlaşma'yı onaylama yükümlülüğünden bağışık tutmasından başka bir anlam taşımamaktadır. Bu yüzden, ilk varsayım yalnızca hukuka uygun olmayan bir işlemi ifade ederken, bu durumu "yasaya karşı hile"den başka bir kavramla açıklamak mümkün görünmemektedir. "Emredici kuralın yasakladığı bir amaca, bu kuralı uygulama dışı bırakarak başka bir yoldan ulaşmak" olarak tanımlanan²³ yasaya karşı hile, bu kez T.C. hükümetleri tarafından yapılmakta gibidir.

Her iki varsayım ışığında değerlendirilebilecek olan bir başka konu da çekince uygulamasıdır. Yapılan açıklamalarda, Türkiye'nin, Anayasasında yer alan laiklik ilkesi nedeniyle İslam Konferansı Örgütü'nün bununla bağdaşmayan işlemlerine çekince koyduğu ifade edilmektedir²⁴.

Oysa, yine 1969 Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 2. maddesi uyarınca, çekince, bir devletin, bir uluslararası andlaşmayı imzalamama, onaylama, kabul etme, uygun bulma ya da katılma aşamasında, andlaşmanın bazı hükümlerinin kendisine uygulanmamasını ya da farklı bir biçimde uygulanmasını öngördüğü tek-tarafli bir bildirimdir. Dolayısıyla, Türkiye'nin çekince koyabilmesi, ancak Kurucu Andlaşma'ya taraf olmanın herhangi bir aşamasında mümkündür. Andlaşmayı imzalamamış, daha sonra ise katılma yoluyla taraf olmak için gereken işlemleri yerine getirmemiş olan Türkiye'nin, anayasasının genel ilkelerini koruma kaygısıyla

²² İ. Soysal, a.g.m., s. 7.

²³ A. Şeref Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, 3. Baskı, Ankara, S Yayınları, 1974, s. 149-150.

²⁴ Bu uygulamanın kökeninde, Türkiye'nin, İslam Konferansı Örgütü'nün kuruluş çalışmaları sırasında, "Türkiye'nin Konferans kararlarına Anayasası ve dış politikasının ilkeleriyle bağdaştığı ölçüde katılacağı"na ilişkin bir bildirimde bulunması yatmaktadır; İ. Soysal, a.g.m., s. 6.

çekinceler koyduğunun açıklanmasına²⁵ karşın, bunların çekince değil, birer bildirim olarak görülmesi yanlış olmayacaktır. Bu tür bildirimler ise, uluslararası hukukun çekince uygulaması çerçevesinde kabul ettiği hukuksal sonuçları doğurmamaktadır.

Özetle, Türkiye Cumhuriyeti ile İslam Konferansı Örgütü arasında 1972'den bu yana gelişen ve güçlenen ilişkilerin temelinde hukuksal bir işlem değil, hukuka aykırılık yatmaktadır. Bu aykırılık, usulsüz çekincelerle gizlenemeyecek kadar ciddi ve köklü görünmektedir.

4. TÜRKİYE İSLAM KONFERANSI ÖRGÜTÜ'NE ÜYE OLABİLİR Mİ?

Bu çerçevede değerlendirilebilecek bir başka sorun, Türkiye Cumhuriyeti'nin, bu aşamada, andlaşmalara katılma konusunda yürürlükte bulunan koşullara uygun olarak İslam Konferansı Örgütü Kurucu Andlaşması'na taraf olup olamayacağıdır. "Fiili üyelik" in tam üyelikten farklı olmasına bakılarak Andlaşma'ya taraf olunmasında hiçbir sakınca bulunmadığı düşünülebilir²⁶. Bununla birlikte, Kurucu Andlaşma ve Türk iç hukuku bakımından bunun mümkün olup olmadığının ayrı ayrı değerlendirilmesinde yarar vardır.

İslam Konferansı Örgütü, gerek Kurucu Andlaşması uyarınca, gerekse 1972'den bu yana sürdürdüğü faaliyetleri bakımından, İslam ülkeleri arasında yakınlık ve dayanışmayı, ortak inançlarına, yani İslam dinine dayalı olarak gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. İslami değerleri toplumsal düzenin her düzeyinde egemen kılmayı da içeren bu amaç, örgütün varlık nedenlerinden biridir. Dolayısıyla, ilk bakışta, bu amaca çekince konulması yoluyla Kurucu Andlaşma'ya taraf olunabilmesi mümkün görünmemektedir.

1969 Sözleşmesi de, çekincelere ilişkin 19. maddesinde, andlaşmada yasaklanmış olması; andlaşmanın yalnızca belirli çekincelerin konulabileceğini öngörmesi durumunda, konulmak istenen çekincenin bu kapsamda olmaması ve bu iki duruma girmeyen çekincelerde, konulmak istenen çekincenin andlaşmanın konusuna ve amacına aykırı olmaması koşuluyla

²⁵ Mekke'de yapılan Zirve'ye katılan dönemin başbakanının, "Türkiye, konferansta kabul edilen bütün kararlara ve deklarasyonlara anayasası ve dış politikasının genel prensipleri çerçevesinde katılmakta ve genel bir çekince koymaktadır" açıklaması bunun iyi bir örneğidir, Cumhuriyet, 30 Ocak 1981.

²⁶ Nitekim, "...İslam Konferansı Yasasını imza etmeyip toplantılara fiili üye gibi katılarak alınan kararlara çekinceler koymak ile Yasayı yukarıda belirtilen genel çekinceyle imza etmek arasında pek fark görünmemektedir." denebilmektedir. İ. Soysal, a.g.m., s. 7.

her devletin yukarıda belirtilen aşamalarda çekince formüle edebileceğini hükme bağlamaktadır.

Bu maddeden çıkarılabilecek ilk sonuç, andlaşmada çekincelere ilişkin hükümlerin bulunmaması durumunda da devletlerin çekince koyabilecekleridir. Uluslararası Adalet Divanı da, o dönemde çok eleştirilen **Soykırım Sözleşmesine Çekincelere İlişkin Danışma Görüşü**'nde, bir sözleşmede çekinceye ilişkin hüküm bulunmamasının, o sözleşmeye çekince konulamayacağı yolunda yorumlanamayacağını belirtmiştir²⁷. Dolayısıyla, çekincelere ilişkin herhangi bir hüküm içermeyen İslam Konferansı Örgütü Kurucu Andlaşması'na çekince konulmasının uluslararası hukuk bakımından mümkün olduğu görülmektedir.

1969 Sözleşmesi'nin 20. maddesi uyarınca, uluslararası bir örgütün kurucu andlaşması niteliğinde olan andlaşmalara konulacak çekincelerin, aksi öngörülmedikçe, örgütün yetkili organı tarafından kabul edilmesi gerekmektedir. Bu kural, genellikle, çekincenin çoğunluk oyuyla kabul edilmesi anlamına gelmektedir. İslam Konferansı Örgütü bakımından, Kurucu Andlaşma'ya konacak bir çekince, yetkili organ olan Dışişleri Bakanları Konferansı tarafından 2/3 çoğunlukla kabul edilmesi durumunda, çekince koyan devletin andlaşmaya taraf olmasını ve örgüte üyeliğini engellemeyecektir.

19. maddenin 3. fıkrasında belirtilen andlaşmanın konusuna ve amacına uygunluk ilkesi ise, çekincelere ilişkin uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde güvence altına alınamayan, dolayısıyla yalnızca yol gösterici nitelik taşıyan bir ilke olarak kalmıştır. Uluslararası Adalet Divanı, bu konuda, her devletin, sözleşmenin konusunu ve amacını korumaya istekli olacağını, aksi takdirde sözleşmenin ilkelerinin ve uygulamasının zaten zedelenmiş olacağını bildirerek işin içinden sıyrılmıştır²⁸. 1969 Sözleşmesinin de bu konuda yeterli bir denetim sağladığı söylenemez. Sözleşme uyarınca, çok-taraflı bir andlaşmada, andlaşmanın taraflarından birinin konulmak istenen çekinceyi kabul etmesi, çekince koyan tarafın andlaşmanın taraflarından biri haline gelmesine yetmektedir. Dolayısıyla, andlaşmanın amacına ve konusuna aykırı bir çekince koymak isteyen bir devlet, bir başkasının bunu kabul etmesiyle o andlaşmaya taraf olabilmektedir. Doğal olarak, hiçbir devletin konusuna ve amacına katılmadığı bir andlaşmaya taraf olması beklenmemekle birlikte, siyasi nedenlerle bu tutumun benimsenebileceği kabul edilmektedir²⁹. Uluslararası örgütlerin kurucu andlaşmaları bakımından çoğunluk kararı aranarak daha güvenli bir de-

²⁷ C.I.J., Recueil, 1951, s. 22.

²⁸ Ibid., s. 26-27.

²⁹ J.M. Ruda, "Reservations to Treaties", Recueil des Cours de l'Academie de Droit International, 1975/III, s. 190.

netim öngörülmüş olsa da, aynı siyasi gerekçelerle yetkili organda da çoğunluk sağlanması zor görünmemektedir. Nitekim, Türkiye'nin Kurucu Andlaşma'ya taraf olmaya karar vermesi durumunda bu varsayımın uygulamadaki örneği de ortaya çıkacaktır.

Dolayısıyla, uluslararası hukuk bakımından, Türkiye'nin İslam Konferansı Örgütü Kurucu Andlaşması'na iç hukukunda öngörülen usul kurallarına uyararak katılma yoluyla taraf olması ve bu aşamada Anayasasındaki ilkeleri ileri sürerek andlaşmanın konusuna ve amacına aykırı da olsa çekinceler koyması mümkündür. Bu durumda, hem üyelik isteminin, hem de çekincelerinin Dışişleri Bakanları Konferansı tarafından görüşülüp kabul edilmesi, Türkiye'nin Kurucu Andlaşma'ya taraf olmasına ve bunun çekince koymadığı hükümleriyle bağlanmasına yetecektir.

Türk hukuk düzeni açısından ise aynı esnekliğin bulunduğu söylenebilir. Laiklik ilkesi, bu biçimiyle Anayasa'da yer aldığı ve ilgili yasalarla güvence altına alındığı sürece, "Kimse", hiçbir siyasal iktidar, hatta devletin temel kurumlarından hiçbirisi "...devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma... amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz." Bu ilke ışığında bakıldığında, Türkiye'nin, İslam dinini temel alan siyasi bir örgütlenme olan ve İslamın manevi, ahlaki, toplumsal ve ekonomik değerlerini koruma amacını taşıyan İslam Konferansı Örgütü'ne üyeliği anayasaya ve hukuk düzenine aykırıdır. Bu aykırılık, "Şeriat ilkelerine uygun olarak üye devletlerin ve müslüman toplulukların, ayrı ayrı ya da birlikte, ekonomik kalkınma ve toplumsal ilerlemelerini teşvik etmek" amacıyla³⁰ çalışan İslam Kalkınma Bankası'na üyelik için de geçerlidir.

Bu aykırılığın çekince yoluyla bertaraf edilmesi bir çözüm yolu olarak görünebilir; ancak bunun uygulamadaki sonuçları da gözönüne alınmalıdır. Türkiye'nin bu tür bir çekinceyle üyeliğinin sonucunda ya çekincenin fiilen geçersizleşmesi ve dolayısıyla anayasaya aykırı uygulamalar yeniden gündeme gelecek, ya da üyeliğinin işlevi kalmayacaktır. Siyasi ve ekonomik çıkar amacıyla üyelik sözkonusu olduğuna göre, ilk olasılık çok daha güçlü görünmektedir.

Özetle, İslam Konferansı Örgütü'ne üye olmayan Türkiye Cumhuriyeti, kendi iç hukukunun temel önemdeki birden fazla kuralını çiğneyerek Örgüt'le organik bağlar kurmuş durumdadır. Bu aykırılığa son verileceğini düşünmek için geçerli bir neden de bulunmamaktadır. Türkiye'nin iç ve dış politikası incelenirken bu olgunun gözden kaçırılmamasında ve bu aykırılığın olası nedenlerinin sorgulanmasında yarar vardır.

³⁰ I.D.B., Fourteenth Annual Report, s. V.